

**Umysł uzewnętrzniony
w komunikacji**
Podstawy teoretyczne

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Umysł uzewnętrzniiony w komunikacji

Podstawy teoretyczne

Aleksy Awdiejew
Grażyna Habrajska

Aleksy Awdiejew – Uniwersytet Jagielloński

Grażyna Habrajska (ORCID: 0000-0002-4546-3557) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Piotr Lewiński, Jan Pleszczyński

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Katarzyna Gorzkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzcyk

PROJEKT OKŁADKI

Krzysztof Grzegorz Sufa-Chrostowski

Na okładce wykorzystano reprodukcję obrazu Piotra Mastalerza
Łńnienie, 2023, akryl/olej, płyta pilśniowa, 85 × 69 cm

© Copyright by Aleksy Awdiejew & Grażyna Habrajska, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-336-8>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11052.23.0.K

Ark. wyd. 8,8; ark. druk. 12,125

ISBN 978-83-8331-336-8

e-ISBN 978-83-8331-337-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

*Wdzięcznej pamięci
naszej koleżanki i przyjaciółki
prof. Elżbiety Laskowskiej*

SPIS TREŚCI

Wstęp. Komunikacja jako przejaw ujawniania się umysłu zamkniętego ...	9
Rozdział 1. Wyzwolenie sensu	15
Rozdział 2. Organizacja jednostek sensu	57
Rozdział 3. Procesy werbalizacji	77
Rozdział 4. Rozumowanie i argumentowanie	111
4.1. Przestrzenna teoria sensu	111
4.2. Rozumowanie i racjonalność	118
Bibliografia	131
Aneks. Leksykon gramatyki komunikacyjnej	135

WSTĘP

KOMUNIKACJA JAKO PRZEJAW UJAWNIANIA SIĘ UMYŚLU ZAMKNIĘTEGO

Pojęcie umysłu hermetycznego wyprowadza się z obserwacji empirycznych, które wskazują na niemożliwość bezpośrednio przekazywania sensu, który powstaje w jednym umyśle, do innego umysłu – od jednej świadomości do drugiej. Fizjologiczne i mentalne przeżycia człowieka są ściśle indywidualne i mogą być obserwowane tylko przez niego samego za pomocą introspekcji. Mamy, co prawda, odziedziczony i wypracowany w procesie relacji społecznych mechanizm empatii, który pozwala w wyniku obserwacji zachowania jednostki i określonych symptomów zewnętrznych na prognozowanie jej mentalnych i fizjologicznych stanów wewnętrznych, ale nie jest to mechanizm wystarczająco dokładny i pewny. Stąd wynika wyjątkowe znaczenie komunikacji językowej, która powstała w procesie rozwoju społecznego wspólnot ludzkich. Bez tej komunikacji nie byłaby możliwa organizacja wspólnego działania i poszukiwanie optymalnych wyborów tego działania. Komunikacja językowa pozwala na uzewnętrznienie własnych, wewnętrznych stanów oraz poznawanie i porównywanie ze swoimi stanów wewnętrznych innych osób. W ten sposób poznajemy wewnętrzne światy otaczających nas ludzi, ich zamiary, decyzje i wzbogacamy naszą wspólną wiedzę o rzeczywistości. Daje to każdemu możliwość planowania własnego życia i rozwoju całego społeczeństwa.

W teorii komunikacji sposoby ujawniania intencji komunikacyjnych są rozpatrywane bardzo szeroko – od pierwotnych sygnałów wysyłanych z wykorzystaniem mimiki i gestów do bardziej wyrafinowanych form językowych. Każdy akt komunikacyjny można

sprowadzić do zredukowanego schematu ujawnienia za pomocą rozpoznawalnych form fizycznych (ruchu ciała, wydawanych dźwięków, znaków graficznych itd.) swojego wewnętrznego, bezpośrednio nieobserwowanego przez innych stanu umysłu. Zakładamy, że stan umysłu pobudzający człowieka do aktu komunikacji zawiera mocny komponent woli, polegający na chęci (intencji) zmiany zastanego stanu rzeczy na bardziej sprzyjającą (pożądaną) sytuację. Inicjatora takiego aktu komunikacyjnego nazywamy Nadawcą. Jego działanie komunikacyjne jest skierowane do potencjalnego Odbiorcy (Odbiorców), z założeniem, że są w stanie odebrać, adekwatnie zinterpretować i zrozumieć wysłany przekaz w postaci rozpoznawalnych symptomów fizycznych, co umożliwiłoby odpowiedni wybór postępowania. Zakładamy, że pierwotne akty komunikacyjne odnosiły się do realizacji podstawowych interakcyjnych funkcji pragmatycznych, takich jak *ostrzeżenie*, *groźba*, *żądanie*, *proponowanie*, *prośba*, *ocena* itd., które ujawniały w oczach Odbiorców zamiar i postawę Nadawcy oraz umożliwiały u nich dobrowolny lub wymuszony wybór działania. Odrzucenie aktu komunikacji i zaproponowanego wyboru działania często powodowało konflikt społeczny i uniemożliwiało współpracę członków wspólnoty komunikacyjnej, co mogło mieć niedogodne dla niej konsekwencje. Skuteczny przebieg kontaktu umożliwiał natomiast integrację wspólnoty, wyłonienie liderów i określenie odpowiednich funkcji jej członków. Zapewniał również gromadzenie wspólnych doświadczeń i uznawanie wspólnych wartości.

Podstawowym celem naszych badań są przede wszystkim nieobserwowalne z zewnątrz procesy realizacji intencji komunikacyjnej w umyśle człowieka oraz jej uzewnętrznienie w postaci dostrzegalnego fizycznie przekazu. Spróbujemy to przedstawić w sytuacji, którą Bronisław Malinowski nazywał **pierwotną sytuacją pragmatyczną**. Odnosi się ona do archaicznego stanu językowych środków komunikacji, kiedy sam repertuar środków formalnych w świadomości wspólnoty był jeszcze mocno ograniczony, a podstawowym sposobem komunikowania było nie nazywanie, lecz **wskazywanie** przez Nadawcę na wspólnie obserwowane, relewantne komponenty

rzeczywistości (Malinowski 1987). Ten pierwotny typ komunikacji nadal występuje i jest nazywany **indeksalnym**. Wyobrażamy sobie Nadawcę, który pierwszy spostrzegł zbliżające się niebezpieczne, drapieżne zwierzę. W wyniku własnego i wspólnego doświadczenia uświadamia sobie, że powstała sytuacja zagrożenia dla niego i innych obecnych członków wspólnoty, i decyduje się przekazać im fizyczne sygnały ostrzeżenia. Po pierwsze, żeby zwrócić na siebie uwagę, wydaje okrzyk, który pełni funkcję ostensji (sygnał przyciągnięcia uwagi Odbiorców do ważnego komunikatu), następnie wskazuje ręką w kierunku zauważonego drapieżcy, co pociąga za sobą wybór właściwego kierunku obserwacji u Odbiorców. Posiadanie wypracowanej we wspólnocie reguły heurystycznej: *spostreżenie drapieżcy wymaga jak najszybszej ucieczki*, żeby uniknąć z nim niebezpiecznego kontaktu, powoduje adekwatne rozumienie przez Odbiorców tego przekazu i wszyscy ratują się ucieczką.

Przedstawiony, dość uproszczony przykład pierwotnego aktu komunikacyjnego pozwala na przedstawienie schematu ogólniejszego procesu, który już dawno pojawił się w pracach Romana Jakobsona (1989) i innych, i został przyjęty jako podstawa analityczna w naszej gramatyce komunikacyjnej. Spróbujmy określić jego podstawowe etapy, korzystając z podanego wyżej przykładu aktu ostrzeżenia.

Pierwsza część tego procesu nie jest obserwowalna i przebiega w przestrzeni mentalnej, którą nazywamy **strefą Nadawcy**. Rozumiemy, że przedstawiony akt ostrzeżenia nie byłby możliwy do zrealizowania bez zaistnienia w umyśle Nadawcy pierwotnej **bazy generatywnej**: zbioru nawyków komunikacyjnych przechowywanych w jego pamięci, które koordynują wszystkie jego zachowania komunikacyjne. W tym osobliwym przypadku jest to wiedza o niebezpieczeństwie kontaktu z drapieżnikami i konieczności ucieczki (nabyta we wspólnocie reguła heurystyczna: wszyscy tak robią).

Drugą częścią sfery Nadawcy jest **dyspozycja komunikacyjna**, czyli nabyta wiedza o dostępnych, fizycznie ujawnianych środkach kontaktu i wypracowana umiejętność takiego ujawniania. Nad tymi dwiema częściami możemy umieścić komponent, który nazwiemy **motywacją komunikacyjną**, czyli zaistnienie w świadomości

Nadawcy potrzeby rozpoczęcia kontaktu. W naszym przykładzie do tego komponentu możemy odnieść reakcję Nadawcy na zauważoną przez niego sytuację zagrożenia. Ta motywacja zbiega się tutaj z aksjologiczną (oceniającą) częścią jego bazy generatywnej – wiedzą o normatywnym zachowaniu się we wspólnocie: zauważyłeś niebezpieczeństwo, poinformuj o tym innych. Ta część strefy Nadawcy jest dla nas niezmiernie ważna, ponieważ odnosi się do podstawowego tematu badawczego tej książki, w której spróbujemy przeanalizować różne możliwości powstawania potrzeby realizacji dyspozycji komunikacyjnej w sytuacjach krytycznych lub problemowych. W naszym przykładzie jest to wypracowane wcześniej przez Nadawcę użycie środka zwrócenia na siebie uwagi Odbiorców za pomocą sygnału głosowego (znaku fatycznego) i użycie gestu wskazywania (przekaz). Tę potrzebę realizacji dyspozycji komunikacyjnej inicjuje rozpoczęcie w nieobserwowalnej części strefy Nadawcy **procesu wyboru środków przekazu** i jego komponowania.

W warunkach zauważenia przez Odbiorców zachowania komunikacyjnego Nadawcy powstaje obserwowalna, przebiegająca na zewnątrz trzecia część tego schematu, którą nazywamy **tekstem**: fizycznym, obserwowalnym przez Odbiorców przekazem, którego celem jest ujawnienie wewnętrznej intencji Nadawcy. W naszym przypadku takim tekstem jest wskazywanie. Używając terminu **tekst**, mamy na myśli nie tylko głosowe lub graficzne przekazy, lecz wszystkie manifestacje fizyczne (obserwowalne: gesty, mimikę, sposób zachowania się itd.), które wskazują na jakikolwiek komponent sensu lub go modyfikują. W analizowanym przykładzie ten materialnie zaistniały tekst (krzyk i wskazywanie) uruchamia czwartą część schematu przebiegającą w **strefie Odbiorcy**.

Podobnie jak w przypadku strefy Nadawcy, ta strefa również dzieli się na trzy podstawowe części: **bazę interpretacyjną Odbiorcy, proces interpretacji i zrozumienia** przekazu i **efekt perlokucji** (działanie spowodowane zrozumieniem przekazu). Baza interpretacyjna Odbiorcy w warunkach ustawicznej komunikacji wewnątrz wspólnoty komunikacyjnej jest zbliżona do zbioru nawyków w pamięci operacyjnej Nadawcy. **Różnica między bazą generatywną**

Nadawcy a bazą interpretacyjną Odbiorcy polega na odmiennym kierunku procesu przekazywania i odbioru sensu. W przypadku Nadawcy pomyślana konfiguracja sensu stanowi punkt wyjściowy do wyprodukowania przekazu, a w przypadku Odbiorcy ta konfiguracja jest wynikiem procesu interpretacji. W naszym przykładzie zarówno Nadawca, jak i Odbiorcy rozumieją potrzebę zastosowania ostrzeżenia w warunkach powstania zagrożenia. Ta wspólna wiedza umożliwia interpretację przekazu Nadawcy: wskazanie na niebezpieczeństwo jest realne, a więc konieczność ucieczki staje się niezbędna. Ta interpretacja i rozumienie powodują efekt **perlokucji** (uzasadniony odruch zachowania). Termin ten wprowadził John Austin (1993) dla określenia efektu komunikacyjnego, skutku oddziaływania przekazu. Skutek ten w naszym przypadku zewnętrznie przejawia się w ucieczce, czyli znów staje się obiektywnie obserwowalnym działaniem.

Przedstawiona analiza schematyczna dość prostego przykładu aktu komunikacyjnego ostrzeżenia stanowi, naszym zdaniem, uniwersalny schemat działania komunikacyjnego, który można zastosować przy analizie każdego aktu komunikacji. Rozwój języka werbalnego poszerza oczywiście repertuar środków komunikacyjnych, lecz nie zmienia istoty operacyjnej samego działania. Zawsze generowanie przekazu wymaga wykorzystania odpowiedniej części bazy generatywnej i dyspozycji wyboru środków przekazu. Analiza komunikacyjna potrzebuje również ustalenia **motywacji**, która zmobilizowała Nadawcę do rozpoczęcia tworzenia przekazu. Brak motywacji komunikacyjnej powoduje nieuczestniczenie interlokutora w procesie komunikacji, chociaż w niektórych przypadkach milczenie jest uznawane za specyficzny przekaz komunikacyjny.

Analizowany przykład aktu komunikacyjnego *ostrzeżenia* w modelu gramatyki komunikacyjnej odnosimy do poziomu **interakcji**. Na tym poziomie efekt wszystkich aktów mowy dotyczy zmian relacji między Nadawcą i Odbiorcą oraz ma charakter performatywny – powoduje zmianę rzeczywistości w oczach interlokutorów. Na poziomie interakcyjnym są realizowane różne akty modalne, wartościujące i działania. Pełną ich klasyfikację czytelnik

znajdzie w *Gramatyce interakcji werbalnej* (Awdiejew 2004). Jednakże przedstawiony ogólny schemat aktu komunikacji odnosi się również do komunikacji na poziomie **ideacyjnym** – na którym następuje przedstawianie (ideacja) jakiegoś fragmentu rzeczywistości jako komponentu, który poszerza zakres już wcześniej nabytej wiedzy interlokutorów. W tym przypadku motywacja komunikacyjna zawiera chęć Nadawcy do przekazania określonej informacji, która, jego zdaniem, jest niezbędna, pożyteczna dla Odbiorcy. Na przykład produkując wypowiedzenie: *Marysia wyszła za mąż*, Nadawca jest przekonany, że Odbiorca o tym nie wie, a ta wiedza jest dla niego pożyteczna. Ta motywacja informowania interlokutorów o niedostępnej dla nich rzeczywistości jest najważniejszym celem komunikacyjnym, umożliwiającym przetrwanie wspólnoty. Bardziej specyficznym typem informowania jest komunikacja na poziomie różnych typów **dyskursów**, w których sam sposób generowania i odbioru przekazów ma określoną organizację tematyczną i wymaga wyspecjalizowanych umiejętności uczestników komunikacji. Nie każdy mówiący jest w stanie uczestniczyć w dyskursach naukowych, artystycznych czy urzędowych, które wymagają wcześniejszego wypracowania specyficznych nawyków komunikacyjnych.

W tej monografii ogólny schemat komunikacji będzie służył jako punkt wyjścia do analizy różnych sposobów **werbalizacji** – procesu tworzenia tekstu werbalnego jako jednego z koniecznych produktów generowania przekazów. Zakładamy, że w każdym sposobie werbalizacji główne komponenty schematu: baza generatywna, dyspozycja i motywacja komunikacyjna, wybór środków przekazu i docelowy produkt – tekst są inaczej aktywowane. Wymagają tego zmiany celów komunikacyjnych, które powodują optymalizację całego procesu. Będziemy chcieli pokazać to na przykładzie analizy różnych sposobów werbalizacji codziennej, naturalnej komunikacji.